

Rezultati terenskih istraživanja lokaliteta sa stećcima zapadne Hercegovine

EDITA VUČIĆ
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodoslovno-matematičkih i
odgojnih znanosti
*Faculty of Natural Sciences,
Mathematics and Education*
E-mail: edita.vucic@fpmoz.sum.ba

UDK: 904:726.825(497.6 Hercegovina)
50:7-42(497.6 Hercegovina)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 30. ožujka 2023.
Prihvaćeno: 30. lipnja 2023.

Sažetak

Uradak je nastao kao pokušaj sinteze podataka dobivenih revizijom lokaliteta sa stećcima na području zapadne Hercegovine. U nedostatku materijalnih sredstava pristupilo se hodološkom radu, točnije višegodišnjoj reviziji terena provedenoj u svrhu provjere empirijskih podataka iz literature, bilježenja novih lokaliteta i stanja na terenu, kartiranja nekropola te objedinjavanja zemljopisnoga prostora zapadne Hercegovine u jednu cjelinu. Postignuti rezultati i uočene razlike upotpunjuju dosadašnju sliku unutar danas jedinstvenoga geografskog područja, te ukazuju na difuziju ideja i različite kulturološke parametre tijekom razdoblja srednjega vijeka.

Ključne riječi: zapadna Hercegovina; stećci; revizijska istraživanja; nove spoznaje.

The Results of an Audit Research of Western Herzegovinian Sites with Stećci Tombstones

Preliminary communication

Received: 30 March 2023

Accepted: 30 June 2023

Summary

This paper seeks to synthesise data obtained by a site audit of locations of *stećci* tombstones in the territory of western Herzegovina. Due to a lack of material assets, we undertook hodological work - specifically a multiannual audit in the field - with the aim of collecting empirical data based on literature verification, site recording, necropolis mapping and the unification of the geographical area of western Herzegovina into a single unit. The achieved results and observed differences have completed the current picture within the present unified geographical area and point to a diffusion of ideas and varied cultural parameters during the Middle Ages.

Keywords: western Herzegovina; *stećci* tombstones; audit research; new insights.

Uvod

U radu donosimo niz novih saznanja o nekropolama stećaka na prostoru zapadne Hercegovine. Postignuti rezultati sinteza su višegodišnjega konzultiranja literature i primjene nedestruktivnih metoda arheološkog istraživanja.¹ S obzirom na to da se pri pokušaju definiranja zemljopisnih granica i teritorijalnog opsega područja zapadne

---

1 U radu se donose rezultati praktičnog arheološkog istraživanja provedenog u svrhu izrade doktorske disertacije. Ovaj oblik istraživanja podrazumijeva niz nedestruktivnih metoda prikupljanja podataka: detaljan terenski pregled uz korištenje topografskih karata, satelitskih snimaka, te metode intervju lokalnoga stanovništva, koja se pokazala najučinkovitijom pri ubiciranju usamljenih primjeraka nadgrobničkih spomenika, nekropola obraslih raslinjem, kao i nepovratno uništenih nekropola. Nastavak istraživačkoga rada doveo je do novih spoznaja i interpretacija o nekropolama stećaka navedenoga područja koje donosimo u tekstu.

Hercegovine naišlo na nedostatke i nedoumice u literaturi, definicija koja je uzeta kao relevantna glasi: "Zapadna Hercegovina prostor je koji se zemljopisno podudara s područjem Zapadnohercegovačke županije u sklopu novije administrativno-teritorijalne podjele. Regija je zarana određena društveno-geografski i prirodno-geografski, a administrativne međe slijedile su međe regije."² Geografski, prostor zapadne Hercegovine većim dijelom obuhvaća administrativno-teritorijalnu jedinicu Županiju zapadnohercegovačku koja se dijeli na područje gradova Širokoga Brijega i Ljubuskog, te općina Posušje i Grude, ukupne površine 1.362,2 km². Velikim dijelom prostor Županije pripada makroregiji niske Hercegovine, a samo manjim dijelom području SI dijela općine Posušje gdje obrađivani prostor sudjeluje u području visoke Hercegovine, tj. visokoga krša.³ Prirodno-geografska obilježja područja jesu plodne doline i visoki planinski masivi Čabulje, Čvrsnice, Zavelima, Liba i Kušanovca, s nadmorskim visinama u rasponu od 60 do 2.228 metara.⁴

Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka nalaze se na gotovo cijelom području Bosne i Hercegovine te pograničnim dijelovima Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Dosadašnje spoznaje o stećcima svjedoče o širokom spektru pristupa i istraživačkih metoda korištenih za definiranje egzaktnih odlika materijalne kulture kasnoga srednjeg vijeka i načina sahranjivanja kao njezina dominantnog segmenta. Tradicijski parametri povezani s kultom smrti pokazuju čovjekovu jasnu tendenciju ostavljanja vidljiva traga u prostoru. Uvidom u stanje na terenu doznajemo više o distribuciji nekropola u krajoliku, neposredno uz plodna polja i riječne tokove, uz prapovijesne i antičke komunikacije i sl. Nerijetko je slučaj da su nekropole fizički vezane uz lokalitete koji kronološki pripadaju ranijim arheološkim razdobljima (prapovijesne gomile i gradine, ostatke antičke arhitekture, te crkve koje datiraju od vremena ranoga kršćanstva do kasnoga srednjeg vijeka).⁵

2 VJEKOSLAV ŠIMUNOVIĆ, "Hijerarhija centralnih naselja zapadne Hercegovine", u: *Acta Geographica Croatica*, vol. 32, Zagreb, 1997., str. 125-144.

3 VJEKOSLAV ŠIMUNOVIĆ, "Reljefne osobitosti prostora Zapadnohercegovačke županije - podloga geološkom i turističkom vrednovanju kao prilog održivom razvoju županije", u: *Susreti 5*, Matica hrvatska Grude, Grude, 2011., str. 161-181.

4 JELICA GALIĆ, *Demografski problemi Zapadnohercegovačke županije i njihov uticaj na morfološko-funkcionalne promene kod naselja*, doktorska disertacija, Novi Sad, 2015., str. 25.

5 EDITA VUČIĆ, "Srednjovjekovni kulturni krajolik - interpretacija prostornoga rasporeda nekropola stećaka", u: *Osvit*, 97-98, Mostar, 2019., str. 153-166.

Nekropole stećaka zapadne Hercegovine u stručnoj literaturi

Podatke o nekropolama predmetnoga područja nalazimo kod Š. Bešlagića, M. Vege, A. Benca, M. Wenzela, N. Miletić, D. Mandića i u radovima novijega datuma koji se u određenoj mjeri referiraju na istraživanja nekropola zapadne Hercegovine.⁶ Brojno stanje nekropola stećaka i njihov teritorijalni raspored sadržani su u dva kapitalna djela: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* u izdanju Zemaljskoga muzeja Sarajevo i *Stećci, kataloško-topografski pregled* Šefika Bešlagića. Publiciran je i niz od devet monografija nekropola stećaka

-
- 6 ALOJZ BENAC, *Široki Brijeg*, Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici Bosne i Hercegovine, III., Zemaljski muzej, Sarajevo, 1952.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci na Blidinju*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1959.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004.; RADOŠLAV DODIG, "Greda - srednjovjekovna nekropola u Crvenom Grmu", u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 4, Mostar, 1985.; IVAN DUGANDŽIĆ, *Širokobriješka baština*, Matica hrvatska, Široki Brijeg, 2004.; ZVONKO KORDIĆ, "Bekija", u: *Sovići i Gorica u Bekiji*, Zbornik radova o povijesti, umjetnosti i kulturi, Sovići i Grude, Grude, 1989., str. 15-19; DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka - monografija*, Rabić, Sarajevo, 2009.; *Ljetopis posuški*, (1998.), Matica hrvatska Posušje, 1998.; NADA MILETIĆ, *Stećci*, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd - Zagreb - Mostar, 1982.; RUŽICA PETRIČUŠIĆ, "Stećci (s osobitim osvrtom na stečke u posuškom kraju)", u: *Ljetopis Posuški*, Matica hrvatska, Posušje, 1998., str. 75-85; MAJA SOLDI, "Rezultati istraživanja srednjovjekovne grobne crkve na lokalitetu Varda, Knešpolje u Širokom Brijegu", u: *Naše starine*, br. XXIII., Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, Sarajevo, 2015., str. 11-25; MAJA SOLDI, "Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu", u: *Godišnjak, CBI. ANUBIH*, 45, Sarajevo, 2016., str. 205-214; MILKA TIČA, *Stećci od Zgošće do Ledinca*, Grafotisak Grude, Zagreb, 2011.; ANTE UGLEŠIĆ - EDITA VUČIĆ, "Ikonografija stećaka - revizija terena područja zapadne Hercegovine", u: *Suvremena pitanja. Časopis za prosvjetu i kulturu*, Godište IX., broj 18, Matica hrvatska, Mostar, 2014., str. 69-80; MARKO VEGO, *Bekija kroz vijekove*, Narodni univerziteti Grude i Posušje, Sarajevo, 1964.; BOŽO VUKOJA - EDITA VUČIĆ, *Stećci, kameni čuvari povijesti Ledinca i općine Grude*, Grude, 2015.; MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.; RADOŠLAV DODIG, "Arheološki lokaliteti u Ljubuškom", u: *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, Ziral - Naša djeca, Mostar - Zagreb, 1996., str. 143-148; RADOŠLAV DODIG, "Mlade kod Veljaka", u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, br. 3 (11), serija 2, Mostar, 1997., str. 17-22.

u izdanju Zemaljskoga muzeja u Sarajevu pri čemu su monografski obrađene nekropole u okolici Ljubuškog⁷ i Širokoga Brijega.⁸

Terenska istraživanja pokazuju kako u njihovim radovima postoje propusti oko prostornoga razmještaja nekropola, naziva mikrolokaliteta i brojčanoga stanja stećaka. Evidentirane promjene nerijetko su rezultat utjecaja ljudskoga faktora i fizičkih promjena terena tijekom proteklih desetljeća. Nove spoznaje odnose se na brojno stanje stećaka, zastupljenost određenih oblika, reljefnih motiva, njihova razmještaja na plohama te izdvajanju tzv. hercegovačke klesarske škole s centrom u okolici Širokoga Brijega.

U trećem svesku srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika Bosne i Hercegovine opisano je 157 spomenika na devet nekropola u okolici Širokoga Brijega: Sajmište, Barevište, Jelinak, Turčinovići, Šarampovo, Grovište, Trn, Donji Gradac i nekropola Ledinac koja pripada općini Grude.⁹ Bešlagić je u svom *Kataloško-topografskom pregledu* opisao 43 nekropole s ukupno 736 stećaka. Pregledom je izostavio selo Ljuti Dolac, sažeto opisao nekropolu u selu Ledinac koja pripada općini Grude, te Vlasniče koji pripadaju općini Mostar.¹⁰ U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* navedeno je 36 lokaliteta sa 647 stećaka.¹¹ Navedeni su podatci i danas aktualni, no prije deset godina učinjen je mali pomak publiciranjem monografije *Širokobriješka baština*,¹² čiji rezultati pokazuju da se na području Širokoga Brijega nalazi 60 nekropola, s ukupno 821 stećkom. Autor je donio niz novih podataka o lokalitetima u ovoj općini, no neke je podatke, bez terenskoga rada, preuzeo iz starije literature.

Prve podatke o arheološkim lokalitetima u općini Ljubuški nalazimo u Šematizmu fra P. Bakule, koji navodi: "Napokon veličanstveni

7 MARKO VEGO, *Ljubuški*, Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici Bosne i Hercegovine, sv. VI., Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1954., str. 7-40.

8 A. BENAC, *Široki Brijeg*, str. 5-34.

9 Rekognosciranje terena obavljeno je u lipnju 1951. godine pod vodstvom A. Benca, uza sudjelovanje stručnjaka iz Gradskoga i Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. A. BENAC, *Široki Brijeg*, 1952.

10 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 305-310.

11 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988., str. 290-309.

12 Autor je, kako sam kaže, "uložio mnogo truda u provjeru podataka na terenu, budući da nije stručnjak za ovo znanstveno područje". I. DUGANĐIĆ, *Širokobriješka baština*, str. 67.

velikaški nadgrobni spomenici nalaze se u ovim mjestima: Studenci, Vitaljina, Bijača, Luke (južno od Ljubuškoga), Karamenovine blizu mosta i Crveni Grm u Sobčju, Rudnice, Radišići na četiri mjesta."¹³ Prema podacima iz *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine* Ljubuška općina ima 46 lokaliteta iz srednjega vijeka.¹⁴ U šestom sve-sku srednjovjekovnih nadgrobni spomenika M. Vego opisuje 219 stećaka na sljedećim nekropolama u okolici Ljubuškoga: Gornji Studenci, Bijača, Pržine (Bijača), Zvirići, Gračine (Vojnići), Borje kod Klobuka, Lazine (Tabakovac) kod Vitine i Grab.¹⁵ Po brojnosti sred-njovjekovnih nadgrobni spomenika ističu se nekropole u Gornjim Studencima, Bijači, Zvirićima, Vojniću, Klobuku, Vitini i Grabu. Stu-denačka je nekropola dobila status nacionalnoga spomenika, a Bijača je 2016. godine upisana na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. U publikaciji *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Š. Bešlagić navodi 498 nadgrobni spomenika na 27 lokaliteta.¹⁶ R. Dodig je terenskim radom evidentirao više od 45 lokaliteta u ovoj općini.¹⁷

Općine Grude i Posušje nisu obrađene, s izuzetkom nekolicine ne-kropola stećaka na Blidinju koje je u sklopu monografije *Stećci Bli-dinja* opisao Š. Bešlagić: Risovac, Ponor, Dugo polje, Jezero, Donje Bare i Barzonja.¹⁸ U *Arheološkom leksikonu BiH* evidentirano je 35 nekropola stećaka u općini Grude, a 42 u Posušju. Neki od lokali-teta zabilježeni su po dva puta, ali pod različitim nazivima. Prema Bešlagiću, općina Grude ima 27 nekropola,¹⁹ a općina Posušje 35.²⁰ Vego je u svome djelu *Bekija kroz vijekove* dao kratke opise pojedinih nekropola u općinama zapadne Hercegovine, no i u njegovu su radu zamijećeni propusti u popisu nekropola. U Grudama je evidentirao 24, a u Posušju 15 nekropola.²¹ Posljednjih je godina u tisku izišla pu-

---

13 PETAR BAKULA, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šema-tizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867*, Mostar, 1970., str. 160.

14 *Arheološki leksikon BiH*, str. 320-338.

15 M. VEGO, *Ljubuški*, str. 7-39.

16 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 311-314.

17 R. DODIG, "Arheološki lokaliteti u Ljubuškom", str. 143-148.

18 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci na Blidinju*, str. 15-47.

19 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 302-305.

20 *Isto*, str. 298-302.

21 M. VEGO, *Bekija kroz vijekove*, str. 112-171.

blikacija manjeg opsega u kojoj su objelodanjeni rezultati terenskoga pregleda lokaliteta sa stećcima u općini Grude.²²

Klasifikacijom i tipologijom reljefnih motiva bavila se M. Wenzel, koja u tom kontekstu navodi znatan broj nekropola predmetnoga područja. Konzultirajući stručnu literaturu prilikom obilaska terena, uočeni su propusti i kod Marian Wenzel, koja izostavlja većinu nekropola stećaka općine Grude. U istom je radu nekolicina nekropola navedena pod regiju Imotskoga, preuzimanjem podataka iz starije literature. Sporadične podatke o nekropolama i natpisima nalazimo u *Glasnicima Zemaljskog muzeja*, izdanjima *Centra za balkanološka istraživanja*, časopisima *Naše starine* i *Hercegovina*, te pojedinačnim sintezama i zbornicima radova. Istraživanjem smještaja lokaliteta i njihova odnosa prema putovima, arheološkim lokalitetima iz prethodnih razdoblja, naseljima i prirodnom okruženju, pokušalo se definirati kako su te populacije percipirale prostor oko sebe i na koji način su prakse pokapanja na različitim mjestima u prostoru konstruirale srednjovjekovni krajolik.²³

Postotak arheološki istraženih nekropola zapadne Hercegovine uglavnom se odnosi na istraživanja pojedinačnih grobova na nekropolama Odžak,²⁴ Lipovci - Kočerina,²⁵ Knešpolje - Varda,²⁶ Kočerina - Škola,²⁷ nekropolu Pivnice na Hardomilju²⁸ i dva stećka na lokalitetu

-
- 22 B. VUKOJA - E. VUČIĆ, *Stećci, kameni čuvari povijesti Ledinca i općine Grude*.
- 23 E. VUČIĆ, "Srednjovjekovni kulturni krajolik - interpretacija prostornoga rasporeda nekropola stećaka", str. 153-166.
- 24 MARKO VEGO, "Ćirilski natpisi iz Hercegovine", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., XIII., Sarajevo, 1958., str. 169-177; MARKO VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
- 25 ŽIVKO MIKIĆ, "Antropološka zapažanja o skeletu Vignja Miloševića", u: *Godišnjak ANUBIH*, knj. XXIV., Centar za balkanološka istraživanja, Sarajevo, 1986., str. 85-87.
- 26 M. SOLDI, "Rezultati istraživanja srednjovjekovne grobne crkve na lokalitetu Varda, Knešpolje u Širokom Brijegu", str. 11-25.
- 27 M. SOLDI, "Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerini", str. 205-214.
- 28 VUKOSAVA ATANACKOVIĆ SALČIĆ, "Arheološko istraživanje srednjovjekovne nekropole Pivnice u selu Hardomilje kod Ljubuškog", u: *100 godina muzeja na Humcu (1884. - 1894.)*, Ljubuški, 1985., str. 169-187.

Ričina.²⁹ Iako se generalno čini da je došlo do znatnog pomaka u smislu istraživanja grobova ispod stećaka, problem još uvijek predstavlja nedostatak antropoloških analiza ljudskog osteološkog materijala.³⁰

Rezultati revizije terena

Posljednjih godina svjedočimo sve većoj popularizaciji srednjovjekovnoga naslijeđa i intenziviranom interesu za izučavanje stećaka. Stećci su iz znanstvenoga prešli u sferu javnoga diskursa tako da nailazimo na različite interpretacije ovoga fenomena. Za potrebe ovoga rada istraživalo se na način tradicionalne arheologije koja je još uvijek dominantna u arheološkim krugovima Bosne i Hercegovine. Hodološki rad, točnije višegodišnja revizija terena sprovedena je u svrhu provjere empirijskih podataka iz literature, evidentiranja stanja na terenu, kartiranja nekropola i objedinjavanja zemljopisnoga prostora zapadne Hercegovine u jednu cjelinu. Kao izvor podataka prilikom lociranja lokaliteta sa stećcima korištene su i topografske karte. Veliku potporu pružili su općinska vlast i lokalno stanovništvo, bez čije bi asistencije lociranje pojedinih nekropola i usamljenih primje-

---

29 MAJA SOLDÓ - TINO TOMAS, "Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnoga groblja sa stećcima na nalazištu Ričina (Posušje)", u: *Starohrvatska prosvjeta*, serija 3, vol. 46, Split, 2019., str. 167-187.

30 Antropološke analize izvršene su samo djelomično na primjeru osteološkoga materijala iz grobova na nekropolama Lipovci i Odžak, u kojima su u oba slučaja analizirani kosturi muških osoba. Istraživanja nekropola Varda i Kočerina-škola izvršena su prije nekoliko godina, ali osteološki i dentalni materijal nisu obrađeni. Jedino su novija istraživanja grobova na Ričini rezultirala antropološkom obradom osteoloških ostataka četiriju individua koja je sprovedena u Antropološkom centru Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Istraživanja navedenih nekropola dala su podatke o grobnoj arhitekturi. Grobne rake građene su od vertikalno postavljenih kamenih ploča, različitih oblika i dimenzija, a prekrivene nepravilnim horizontalnim pločama ili preklopnicama. Zamjetni su i različiti položaji ruku kod skeleta te naknadni ukopi u istim zemljanim rakama. Grobne rake u većini su slučajeva imale pravokutan oblik, a kod nekih je primjeraka kamenje složeno polukružno iznad glave i na suženim stranama kod nogu. Vidi: Ž. MIKIĆ, "Antropološka zapažanja o skeletu Vignja Miloševića", str. 85-87; M. VEGO, "Ćirilski natpisi iz Hercegovine", str. 169-177; M. SOLDÓ, "Rezultati istraživanja srednjovjekovne grobne crkve na lokalitetu Varda, Knešpolje u Širokom Brijegu", str. 11-25; M. SOLDÓ, "Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu", str. 205-214; M. SOLDÓ - T. TOMAS, "Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnoga groblja sa stećcima na nalazištu Ričina (Posušje)", str. 167-187.

raka nadgrobnih spomenika bilo znatno otežano. Izradom karata u programu ArcGIS verificiran je prostorni razmještaj kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka na području gradova Širokoga Brijega i Ljubuškog te općina Grude i Posušje. Iako su neke nekropole revidirane u više navrata, točnost podataka uvijek treba uzeti s rezervom s obzirom na moguće propuste do kojih dolazi zbog alarmantnog stanja na terenu i činjenice da su brojni stećci utonuli, a pojedine nekropole nepovratno uništene ili zatrpane. Analizom dobivenih podataka napravljena je usporedba s nekropolama u susjednim područjima Hercegovine i pograničnih dijelova Hrvatske.

Kada se govori o trenutnom brojnom stanju na nekropolama, primjetna su odstupanja u odnosu na prethodne evidencije.³¹ Problemi s kojima se suočavamo na predmetnom području prisutni su na cijelom području rasprostranjenosti stećaka, a tiču se utjecaja ljudskoga faktora u smislu dekontekstualizacije i izmještanja spomenika na sigurnija područja (u najboljem slučaju), te prirodnih faktora kao što su djelovanje atmosferilija i utonulost stećaka. Terenskim radom evidentirane su zidane grobnice ispod oštećenih ili nasilno pomjerenih stećaka na lokalitetima Barevište, Jelen groblje, Dražnica, Tulekovina (Cerno), Greblje (Ledinac), Tabakovac (Vitina), Dobrič i dr. Iako su pitanja devastacije kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika i narušavanje integriteta grobne cjeline aktualizirana posljednjih godina, struka, i uza Zakon o kulturnim dobrima Bosne i Hercegovine,³² nema odriježene ruke da adekvatno odgovori na postojeće probleme.

Najviše srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika evidentirano je u općini Posušje i širem području Širokoga Brijega. Svojim položajem u odnosu na prirodni i antropogeni krajolik, nekropole zapadne Hercegovine pokazuju pluralitet u odabiru mjesta vječnoga počivališta. Promatrajući pozicioniranost nekropola u prostoru zamjetan je smještaj na ili uz prapovijesne gomile, građine, antičke komunikacije, groblja, kasnoantičke ili ranosrednjovjekovne crkve (Knešpolje - šumica Varda (Široki Brijeg), Tihaljina i Vituša - Bili Greb (Grude), Crkvina u Posuškom Gracu, Vinjani (Posušje), Veljaci - Mlade (Ljubuški), Gorica (Grude) i dr. Lokalitete sa stećcima nalazimo i u neposrednoj blizini riječnih tokova i plodnih polja (Mostarsko blato, Rašanjско polje, Rakitsko polje, Kočerinsko polje, Mokarsko polje,

31 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, str. 338-343; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, str. 290-309.

32 <https://www.fmks.gov.ba/kultura/legislativa/bih/42.pdf> (27. 3. 2023.).

Ljubuško polje itd.), s izuzetkom usamljenih primjeraka nadgrobnih spomenika koji su nerijetko smješteni uz recentne obiteljske kuće ili na teško pristupačnim brdsko-planinskim predjelima i sl.

Nekropole Širokoga Brijega

Posljednje istraživanje područja Širokoga Brijega rezultiralo je brojkom s više od 60 lokaliteta sa stećcima. Epilog istraživanja u odnosu na lokalitete zabilježene u stručnoj literaturi razlike su u broju nadgrobnih spomenika na nekim nekropolama, kvaliteti obrade, stupnju oštećenosti i reljefnom oblikovanju stećaka. Evidentirana je velika koncentracija nekropola stećaka u okolici plodnih poljâ Mokarsko, Trnsko, Kočerinsko i Ružovo te Mostarsko blato, s rijekom Lišticom i njezinim pritocima. Takva činjenica ukazuje na gustu naseljenost ovoga područja tijekom srednjega vijeka, što je suprotno Veginu zaključku da je "prirodnije držati kako je dolina rijeke Trebižata koja je bila gušće naseljena, imala veću kulturnu tradiciju nego stočarski kraj oko Širokoga Brijega".³³

Zbog loše očuvanosti na rijetkim nekropolama došlo se do podataka o zastupljenosti pojedinih oblika nadgrobnih spomenika. Na lokalitetima Šarampovo, Odžak 2, Crpalište, Mušaluk, Privalj, Kočerin škola i Sajmište (Široki Brijeg), evidentirani su ploče i sanduci velikih dimenzija, analogno nekropolama na području Gruda, Ljubuško-ga, Vrgorca i Brotnja. Posebno se ističu visoki sanduci na postolju s lokaliteta koji je danas smješten unutar rimokatoličkoga groblja Šarampovo na Uzarićima.³⁴ Sanduci na postolju s ornamentom arkade čija visina prelazi 200 cm karakteristični su za prostor istočne i južne Hercegovine, Crne Gore, te na području Čitluka i Mostara. Stećci oblika sljemenjaka zastupljeni su na nekropolama Dobrinje, Volovnica, Stećci, Sajmište (Kočerin), Barevište, Polugrna, Šiljevine, Kupinjavice, Privalj i Vuletića groblje, dok je križ zastupljen samo na nekropolama Šarampovo, Trn i Križ-Ljubotići. Tipovi sljemenjaka variraju od niskih, visokih s ili bez postolja, do sljemenjaka tzv. dalmatinskoga tipa kojega karakterizira naglašen krovni dio i lučno povijen hrbat sljemena. Ti su sljemenjaci karakteristični za nekro-

---

33 M. VEGO, *Ljubuški*, str. 31.

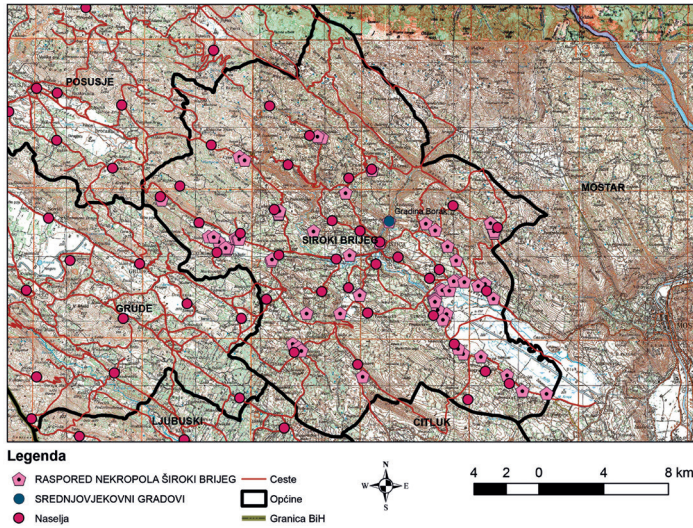
34 Dva visoka sanduka na postolju ukupne visine 250 i 230 cm opisao je A. BENAC, *Široki Brijeg*, str. 16.

pole Cetinske krajine i Imotskoga, te područjâ jugozapadne Bosne, Duvanjskoga i Kupreškoga polja.³⁵

Ljudski faktor imao je velikog udjela u devastiranju i dislociranju pojedinačnih primjeraka stećaka ili cijelih nekropola. Primjetno je to na lokalitetima: Barevište, Vuletića groblje (Crnač), Kočerina - groblje, Gradac,³⁶

Prostorni raspored nekropola na području grada Širokoga Brijega

Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka grada Širokoga Brijega izrađena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija (autor)

35 ANTE MILOŠEVIĆ, "O problematici stećaka iz dalmatinske perspektive", u: *Godišnjak CBI*, ANUBiH, Sarajevo, 2013., str. 89-102.

36 U razgovoru s lokalnim stanovništvom doznali smo legendu o crkvi sv. Stjepana Prvomučenika koja se nalazila na brdu zvanom Krstine, nedaleko od lokaliteta Mušaluk sa stećcima (u literaturi pogriješno zabilježenog kao Mošluk). Prema kazivanju, ne zna se točno kada, ali su temelji crkve utonuli nakon jakog potresa. Legenda dalje kaže kako su stanovnici sela Gradac u nekoliko navrata pokušali otkopati temelje crkve, ali bi ih u svakome od tih pothvata potjerali bijeli psi.

Sajmište (Široki Brijeg),³⁷ Grabova Draga, Sajmište (Mamići), Odžak, Marića groblje, Sudarevo, Trn, Jedinice, Uzarići³⁸ i dr.

Pozitivan odnos prema naslijeđu pokazuju primjeri selâ Rasno i Buhovo u kojima su na inicijativu mještana lokaliteti očišćeni, omogućen je pristup i postavljene oznake. U selu Rasno evidentirana su dva lokaliteta sa stećcima Greblje i Skladi, koja nisu zabilježena u Bešlagićevu *Kataloško-topografskom pregledu*.³⁹ Također, u selu Uzarići zabilježen je usamljeni primjerak sanduka na lokalitetu Spilice koji nije zaveden u stručnoj literaturi.

O kvaliteti klesarskoga zapisa teško je donijeti bilo kakav sud s obzirom da je višestoljetno djelovanje atmosferilija ostavilo velik trag na plohamo stećaka. Kreiranju zamisli o kvalitetnoj klesarskoj obradi, pravilnom oblikovanju i uglačanosti ploha nadgrobni spomenika, doprinose bolje očuvani primjerci stećaka. Naknadnim revizijama lokaliteta sa stećcima otkriveni su reljefni motivi koji zasigurno nadopunjuju postojeće podatke. Gornje plohe ploča i niskih sanduka obrubljene su frizom od cik-cak linija, vitice s trolistom, paralelnim crticama ili spiralnim ornamentom. Obrubljeni dio podijeljen je na dva ili četiri polja unutar kojih su klesani motivi mladoga mjeseca, rozete, ruke s mačem, raznih vrsta križeva i sl.

Klesarsko umijeće prepoznaje se također u bogato dekoriranim plohamo stećaka nekropolâ Barevište, Grovište, Gornji Mamići, Trn, Šarampovo, Potkrajnica, Crtanica, Privalj, Kočerin i dr. (Sl. 1 i 2). Ornamentalni sustav u velikoj mjeri stilski korelira s motivima na spomenicima ljubuškoga kraja, Gruda i Brotnja. Dominiraju astralni i solarno-lunarni simboli, potom razne vrste križeva⁴⁰ i geometrij-

---

37 Širenje aktivnoga rimokatoličkoga groblja oko nekropole sa stećcima imalo je za posljedicu uništenje četiri nadgrobna spomenika. Evidentno je da su svi stećci na lokalitetu ugroženi izgradnjom novih ukopnih mjesta. Sličnu situaciju zatekli smo na ostalim grobljima.

38 Tijekom terenskoga rada na području sela Uzarići evidentirano je šest lokaliteta sa stećcima. Najugroženiji je lokalitet Raljevine - Gvožđa koji lokalno stanovništvo naziva i Verkića drače. Izgradnjom asfaltnog puta stećci su pomjereni i zatrpani. Na lokalitetu Stećci koji se nalazi u polju, uza staru Zovačku cestu, evidentirani su stećci iskorišteni za izgradnju podzide, dok su ostali pronađeni u fragmentima.

39 Terenski pregled selâ Rasno i Buhovo obavljen je uz pomoć I. Dugandžića, autora publikacije *Širokobriješka baština*.

40 Na nekropolama zapadne Hercegovine zastupljeni su antropomorfni, grčki, Andrijin, svastika, križ s proširenim krakovima, dvostruki i latinski križ. Le-

skih ukrasa, životinjske i varijacije ljudskih predstava, scene lova i kola, motiv žene s djetetom, ruke s mačem, te neki neobični motivi poput ključeva, štapa, čaše-kaleža, svastike, pentagrama itd.

Sl. 1. Nekropola Barevište - Mokro
(foto: autor)

Sl. 2. Kočerin, škola
(foto: autor)

Pretpostavke o klesarskim školama na području zapadne Hercegovine rezultat su iznalaženja analogija reljefnih motiva u cilju postizanja egzaktnih podataka o njihovoj djelatnosti.⁴¹ Vego je, obrađujući nekropole općine Ljubuški, uočio analogije reljefnih motiva sa spomenicima na Radimlji i nekropolama Širokoga Brijega, te zaključio kako je u pitanju djelatnost iste klesarske škole. Poznato je da su u okolici Stoca najviše djelovali kovač Grubač i dijak Semorad. Grubač je klesao predstave tzv. fantastičnih životinja, vuka, lava ili psa s razlistanim repom, motiv kojega nalazimo i na nekropolama Barevište i Varda (Knešpolje).

Narativi o stećcima su brojni, a informacije koje nastojimo iščitati iz motiva na stećcima su prilično fragmentarne. Motive na stećcima

---

gende na srednjovjekovnim pečatima započinju znakom križa. Od ukupna broja 54 legendi, njih 34 imaju ispred sebe križ, a samo 13 legendi je sigurno bez toga simbola. Anđelić tvrdi da se znakom križa potvrđivala autentičnost isprava u srednjem vijeku. Nešto kasnije dodaje se i grb te se tako u jednom grbovnom pečatu nalaze tri elementa - križ, tekstualno navođenje imena i grb. PAVAO ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Izdanje Akademije nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1970., str. 109.

41 Benac je razlikovao "dvije posebne umjetničke škole na stećcima". Prva je kako navodi Benac u Hercegovini, sa središtem u okolici Stoca, a druga na području istočne Bosne sa središtem na području Ludmera. ALOJZ BENAC, *Stećci*, Izdavački zavod "Jugoslavija", Beograd, 1967., str. 8.

nerijetko promatramo kao artefakte koji su direktan odraz načina života pokojnika, njegovih vjerovanja ili vjerovanja jedne zajednice. To dovodi do generaliziranja i uvođenja obrazaca za koje ne znamo jesu li postojali u prošlosti koju proučavamo. Većina publiciranih radova oslanjaju se na mišljenja ranijih istraživača koji svoju strategiju istraživanja temelje na kulturno-povijesnom pristupu,⁴² kojim se u drugi plan stavlja nužnost da se odgovori na pitanja o društvu koje je klesalo stećke, dok se prioritet daje subjektivnoj selekciji najljepših reljefnih motiva i nekropola.

Nekropole općine Grude

Terenskim pregledom evidentirano je 40 lokaliteta sa stećcima na području općine Grude. Zabilježeni su i lokaliteti koji nisu evidentirani u stručnoj literaturi: Podine, Spajića njiva, Rašeljka, Martinovac, Njiva Karla Čolaka i Čunića dupci (Ledinac), Mijin greb - Svetigora. Devastiranje pojedinačnih primjeraka nadgrobnih spomenika, dislociranje i sekundarna uporaba tj. spolizacija stećaka, zabilježeni su na lokalitetima Miši (Grude),⁴³ Gradina Vrućice, Pocrte, Sklada, Blaževići,⁴⁴ Bašine Njive, Lazine i grebine, Sovići itd.

Posebnost općine Grude, za razliku od ostalih razmatranih područja zapadne Hercegovine, jest u tome da je veliki broj nekropola sa stećcima podignut na prapovijesnim tumulima (Blaževići, Bili greb, Grebine, Lazine, Bobanova Draga, Gromila, Miši, Rašeljka,⁴⁵ Bartuluša,

---

42 Reljefni motivi zastupljeni su u prvim radovima vezanim za temu stećaka. Klasifikacijom motiva na temelju značenja, likovnih i stilskih osobina bavili su se Č. Truhelka, I. Renđeo, A. Benac, D. Sergejevski, A. Solovjev, N. Miletić, Š. Bešlagić i P. Korošec. Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 130-132.

43 Prema kazivanju lokalnoga stanovništva stećci su dislocirani prilikom izgradnje magistralne ceste 1974. godine. Na istomu je lokalitetu Vego pronašao reljef s likom boga Hermesa (Merkura) u liku krilatoga čovjeka. M. VEGO, *Bekija kroz vijekove*, str. 21.

44 Lokalitet sa stećcima evidentiran je u sklopu rimokatoličkoga groblja sv. Stipana. Najstariji dio groblja čini kamena gomila na kojoj su položena tri stećka. Ostali su stećci razbacani uokolo novijih grobova, dok su dva pronađena u fragmentima. Jedan je ugrađen u zid pri samom ulazu u groblje. U vrijeme osmanske vlasti pet je stećaka dislocirano i iskorišteno za gradnju oltarne konstrukcije.

45 Lokalitet Rašeljka evidentiran je na uzvišenju iznad Pandžića kuća, oko 500 m zapadno od lokaliteta Šprljine. Riječ je o staromu groblju koje je korišteno za pokop do kraja 19. st. Kod ulaza u malu kapelicu (s obje strane) položena su dva stećka, a treći par metara istočno. Svi su stećci velikih dimenzija, prvi 253x186x40 cm,

Bašine njive i dr.), u njihovoj neposrednoj blizini ili nadomak starih komunikacija (Mlinarevica Doci, Jelinačko polje, Prispa). Poveznica između gomile i stećaka nalazi se u radovima A. Škobalja.⁴⁶ Na nekropolama su evidentirani grobovi markirani sitnim lomljenim kamenjem i učelcima oblika izduženih amorfnih ploča. Istovjetan način označavanja ukopnoga mjesta evidentiran je na nekropolama širega područja: Imotske krajine, između Zrmanje i Cetine, donjem neretvanskom i ljubuškom kraju.

S obzirom na loše stanje očuvanosti većine nekropola preostaje nam posvetiti se sintezi ikonografskoga repertoara stećaka predmetnoga područja. O kvaliteti obrade motiva, kako smo već naveli, općenito je nelogično donositi bilo kakve zaključke, jer zatečeno stanje na nekropolama sugerira znatan utjecaj zuba vremena. Istraživanje klesarskih radionica tema je koja je veoma kompleksna s obzirom na nedostatak pisanih izvora i o njoj se može raspravljati *in extenso*.

U publikaciji *Ukrasni motivi na stećcima* Wenzel je obradila više od 3000 reljefno ukrašenih stećaka, ali nije obuhvatila općinu Grude, nego je preuzimanjem podataka iz starije literature pogrešno locirala nekolicinu nekropola. Izuzetak čini nekropola u Ledincu, obrađena u monografiji *Široki Brijeg*.⁴⁷ U pogledu zastupljenosti motiva na kasnosrednjovjekovnim nekropolama stećaka navedenoga područja, najviše je motiva križa, rozete i mladoga mjeseca.

Na stećcima dominiraju malteški i jabučasti križ s polukuglastim završetkom krakova. Iako se u pisanim izvorima njihova zastupljenost vezuje za nekropole istočne Hercegovine, zabilježeni su i na položaju Opletje u Bunini (Vrgorac).⁴⁸

---

drugi 235x184x40 cm i treći 274x180x40 cm. Iako visinom pripadaju redu sanduka, iznimno velike dimenzije ovih stećaka dopuštaju da ih se uvrsti u red ploča. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici ovakvih karakteristika predstavljaju priličnu rijetkost na području zapadne Hercegovine.

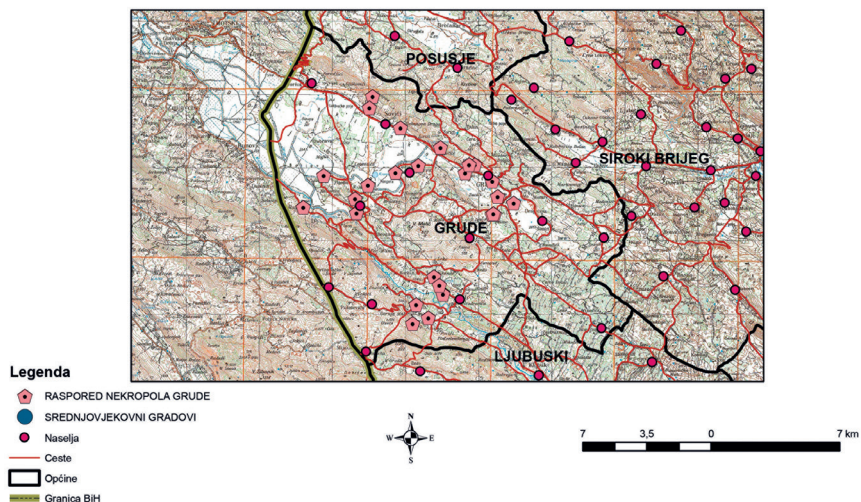
46 Škobalj smatra kako se stećak razvio iz grobne gomile koja se u staro rodovsko doba nasipala iznad groba, a oblik i veličina ovisili su o slavi koju je pokojnik uživao u svom rodu ili plemenu. Mišljenja je kako prostorna povezanost gradina, gomila i stećaka ima svoju osobitu važnost te da pripadaju istom narodu. ANTE ŠKOBALJ, "Rasprostranjenost stećaka i njihova povezanost s gomilama i gradinama", u: *Obredne gomile*, Sveti križ na Čiovu, 1970., str. 219-253.

47 A. BENAC, *Široki Brijeg*, str. 28-34.

48 ANTE MILOŠEVIĆ, "Srednjovjekovna groblja na položaju Opletje u Bunini podno Koteza kod Vrgorca", u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Makarska, 2011., str. 205-224.

S druge strane, motive latinskoga i antropomorfnoga križa sadrži samo nekoliko nekropola. Na lokalitetu Grebine usamljeni je primjerak rascvjetaloga križa koji, prema Wenzel, prevladava na nekropolama jugoistočne Hercegovine.⁴⁹

Raspored nekropola u općini Grude

Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka u općini Grude izrađena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija (autor)

Sl. 3. Vituša - Bili greb (foto: autor)

49 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 243.

Motiv pravokutnoga štita s mačem, osim na nekropolama Vituša - Bili greb (Sl. 3) Krištalice i Rašeljka, javlja se i na lokalitetima Ledinac i Šprljine. Štitovi su prikazani s ili bez zareza, dok je na jednom stećku nekropole u Ledincu klesan s dvije poprečne paralelne pruge. Mačevi najčešće imaju diskoidnu ili elipsoidnu jabučicu, trnove kvadratnoga presjeka te, u većini slučajeva, pravokutnu nakrsnicu sa zaobljenim rubovima. Na samo jednom uzorku mača s nekropole u Ledincu nakrsnica je povijena u obliku slova S.

Motivi ljudskih figura u kolu ili sudionika scena lova predstavljene su shematizirano, najčešće u dugim haljinama (lokaliteti Vrućice, Krištelica, Šprljine, Krstine, Bobanova Draga, Gromila i dr.). Izuzetak čini scena na nekropoli Grovište gdje je prikazana jedna figu-

Sl. 4. Motiv "ljudske maske" (foto: autor)

ra u kratkoj haljini. Najviše je ukrašenih stećaka na nekropolama u Ružićima, na nekropolama Šprljine te Ledinac koja se izdvaja po motivu ključeva, štapa, scene lova, prikaza ženskih figura, motiva kola i "ljudske maske" (Sl. 4). Na istomu lokalitetu utvrđeni su i nasilno otvoreni grobovi ispod dva stećka od kojih je jedan s natpisom Marka Petrovića i njegove supruge Divne.

Zoomorfne predstave javljaju se na šest nekropola, od čega naročitu pozornost privlače figure osedlanoga konja i ptice. Ptica, kao samostalan motiv, predstavlja rijetkost na nekropolama zapadne Hercegovine (Zvirići - pod Sekulanom, Greda). Na nekropoli Gromila (Ružići) kombinirana je s motivom ležeće figure i štapom. Gotovo

identičan motiv ptice, figure i bordure pojavljuje se i kod Wenzel, no u tom je slučaju navedeno kako se radi o lokalitetu Seline kod Imotskoga.⁵⁰ Vjerojatno je to još jedan od propusta u njezinoj disertaciji budući da je podatak preuzet od Moritza Hoernesa.⁵¹ Isti je slučaj s motivom osedlanoga konja na bočnoj strani sljemenjaka na lokalitetu Mlinarevića Doci, koji je preuzimanjem od Hoernesa također označen na lokalitetu Seline. Wenzel je evidentno napravila propust u svome radu, s obzirom da su i dva dodatna motiva s nekropola Seline i Gromile identificirana kao Seline - Imotski. S druge strane, a referirajući se na podatak J. Gardnera-Wilkinsona,⁵² primjeri motiva križa i ljiljana pogriješno su zavedeni pod lokalitet Drinovci u Imotskom. Na frontalnoj užoj strani prevrnutoga sljemenjaka nekropole Krstine - Ledinac uklesan je motiv tordiranoga štapa s krakovima okrenutim gore, oštih rubova poput mladoga mjeseca i osmerokrake zvijezde iznad njega. Wenzel je navela kako se radi o predstavi tau križa.⁵³ Na zadnjoj, užoj strani istoga sljemenjaka uklesan je motiv ljiljana.

Nekropole Ljubuškoga

Revizija terena navedena područja vršena je u različitim godišnjim razdobljima, od zimskih do uvjeta u kojima je vegetacija znatno bujnija i stoga je otežavala provedbu istraživanja. Terenskim pregledom zabilježeno je 48 lokaliteta sa stećcima. Zahvaljujući pomoći lokalnoga stanovništva brojno stanje upotpunjeno je podacima o nekropolama koje nisu evidentirane u stručnoj literaturi: Drinova Draga, Bebića glavica, Mijin gaj, Padine, Rupčića štale, Tomića ograda, Pesci i Šarčevina.

Sagledavajući zatečeno stanje u kojemu se nalaze lokaliteti i pojedinačni nadgrobni spomenici, očit je utjecaj različitih destruktivskih faktora koji za posljedicu imaju dosta izmijenjenu sliku od one kojoj su nazočili raniji istraživači.

Znanstveni radovi publicirani u posljednjih deset godina ukazuju na sličnosti u izradi motiva spomenikâ ljubuškoga i susjednih područ-

---

50 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 267.

51 MORITZ HOERNES, *Alterthümer der Herzegowina*, I. S., 1852.-1917., str. 549.

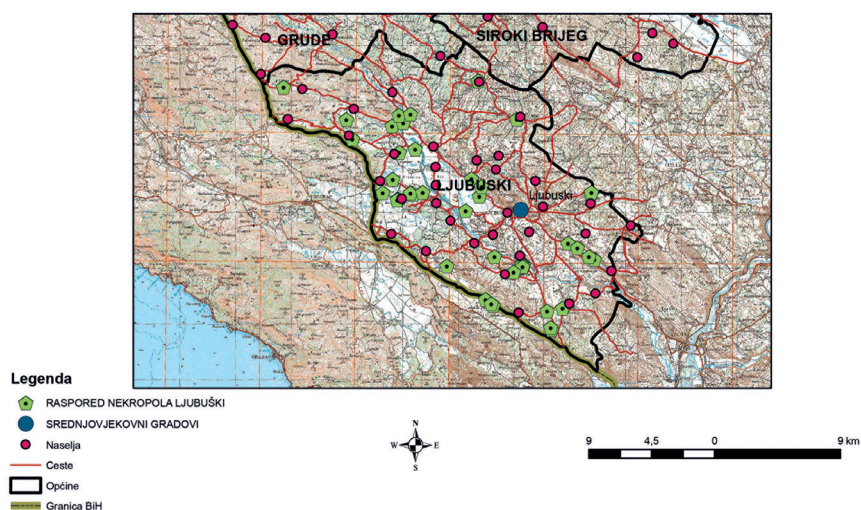
52 GARDNER WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro*, vol. II., čp., 18., London, 1848., fig. 6.

53 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 125.

ja Ploča, Makarske, Vrgorca i Imotskoga.⁵⁴ Kada je riječ o tipologiji nadgrobnih spomenika, na nekropolama općine Ljubuški rijetkost su oblici visokih sanduka kakve nalazimo na području Širokoga Brijega, sljemenjaka (lokaliteti Zvirici - pod Sekulanom, Padine, Bijača,

Raspored nekropola u općini Ljubuški

Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka u općini Ljubuški izrađena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija (autor)

Dražnica, Mlade) i križeva (Kutac - Humac). Obilježavanje grobova kamenim učelcima zabilježeno na nekropolama, česta su pojava i na grobljima pločanskoga područja.⁵⁵ Najveći broj nadgrobnih spome-

54 IVAN ALDUK, "Kovač iz Gorske župe", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 42, br. 1, Split, 2011., str. 161-186; MARINKO TOMASOVIĆ, "Stećci na Grebinama u Čeveljuši i kod crkve sv. Ivana u zapadnoj Plini", u: *Starohrvatska prosvjeta*, vol. 3, sv. 35, Split, 2008., str. 167-183; MARINKO TOMASOVIĆ, "Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici makarsko-neretvanskog područja", u: *Izložba: Stećci, 2. rujna 2008. - 2. studenoga 2008.*, Galerija Klovičevi dvori, Zagreb, 2008., str. 120-129; MAJA ŠUNJIĆ, "Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici-stećci na lokalitetu Grebine pored Čeveljuše (Plina) kod Ploča", u: *Opuscula archaeologica*, 32, Zagreb, 2008. (2009.), str. 133-166.

55 M. BILIĆ - A. IVIŠIĆ - Š. VULIĆ, "Arheološka istraživanja u Plini s posebnim osvrtom na groblja kasnog srednjeg vijeka", u: *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011., str. 264.

nika u ovoj općini ukrašen je motivima koji su registrirani na širem području rasprostiranja stećaka: križ mladi mjesec, tordirani vijenac, rozeta, štit i mač, te figuralni i životinjski prikazi (Sl. 5 i 6).

Motivi latinskoga, grčkoga i antropomorfnoga križa javljaju se na velikom broju nadgrobnih spomenika, kakvi su zabilježeni na nekro-

Sl. 5. Šipovača - Jelen groblje (foto: autor)

Sl. 6. Studenci - Mramorje (foto: autor)

polama Mramorje (Gornji Studenci), Pivnice, Grab, Zvirici, Bijača - Dilić, Klobuk i dr., te na lokalitetima u okolici Širokoga Brijega. Novija istraživanja pokazuju da ljubuški jednakokračni križevi pripadaju istom likovnom krugu sa stećcima na Baćini, Staševici, Eracima i Čevaljuši (Ploče).⁵⁶ Tordirana vrpca motiv je za kojega postoje analogije i na nekropolama Pržine (Zvirici), Prijepolje (Kočerini), Sajmište (Kočerini), Grovište (Uzarići), Mekote (Bijača), Mramorje (Gornji Studenci) i dr.

Motiv ptica susreće se na širem području Hercegovine, najčešće u okolici Ljubinja, Hutova, Bileće, Stoca, Imotskoga, Kupresa, Gruda, Brotnjica i dr. Ptice su obično klesane s desne i lijeve strane gornjega kraka križa, rijetko obje s desne strane kao što je slučaj na sanduku nekropole Greda. Četiri ptice u kombinaciji konjanika i ženske figure reljefni su motiv sanduka na nekropoli Zvirici.

Prema broju motiva oblika štita svakako se izdvaja nekropola Gračine (Vojnici). Zanimljivo je Vegino povezivanje motiva ove nekropole sa spomenicima Radimlje (Stolac) i Širokoga Brijega, kao i zaključak da je u pitanju djelatnost iste klesarske škole. U njegovim se radovima ne navode analogije s reljefnim motivima na spomenicima makarsko-neretvanskoga, pločanskoga i imotskoga područja.

⁵⁶ M. TOMASOVIĆ, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja*, str. 120-129, 177.

Prikaze ljudskih figura s podignutom rukom i mačem o pojasu zabilježili smo na lokalitetima Greda, Zvirici, Bijača, Borje (Klobuk) i Kutac (Humac 2). Analogije nalazimo na nekropolama Grovište (Uzarići), Cista (Imotski), Barevište (Široki Brijeg)⁵⁷ ali i na širem području Hercegovine i donjeg toka rijeke Neretve.

Sl. 7. Nekropola Bijača (foto: autor)

Osobitosti lokaliteta nužno je naknadno sagledavati u okvirima topografskoga stanja šireg područja, povijesnih datosti i rezultata arheoloških istraživanja koja, kada je riječ o stećcima, bilježe nisku stopu implementacije. Od sveukupnoga broja lokaliteta istraženo je samo osam grobova na nekropoli Pivnice u selu Hardomilju s kojih su stećci, ne zna se točno kada, podignuti i uzidani u seoske ograde.⁵⁸ Sličnu sliku daje i stanje na lokalitetima Poprikuša, Pržina, Mostarska vrata, Jelavuša - Pojilo, Grebine (Vitaljina), Torina (Dole), Crkvina

---

57 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 325, 335, 337, 339, 343.

58 V. ATANACKOVIĆ SALČIĆ, *Arheološko istraživanje srednjovjekovne nekropole Pivnice u selu Hardomilje kod Ljubuškog*, str. 169-186.

(Klobuk), Borje⁵⁹ i dr. Na području sela Grab Vego je evidentirao nekoliko desetaka stećaka s obje strane ceste koja prolazi kroza selo. Također navodi podatak da ih je većina uništena izgradnjom ceste i stambenih kuća. S obzirom da su navedeni podatci dali prilično nejasnu sliku o nekropolama u Grabu, obavljen je detaljan terenski pregled prilikom kojega su zabilježeni sljedeći lokaliteti sa stećcima: Markotića gaj, Vujevića kuća, Guvnine, Tepin greb (Grebine), Jelića gaj, Bebića glavica i Mijin gaj.

Nekropole općine Posušje

Terenski pregled područja općine Posušje predstavljao je veliki izazov s obzirom na slabo poznavanje terena, ali i tešku dostupnost određenoga broja nekropola.⁶⁰ Konstatirano je zabrinjavajuće stanje u kojemu se nalaze nekropole stećaka. Evidentiranih je 43 s oko 650 nadgrobnih spomenika, od kojih se Meljavuš - Veliki vrta, Masna Luka - Badnji, Perci - Krugljaš, Perci 2, Rastoke i Pleće-Brižine ne navode u stručnoj literaturi.

Sl. 8. Petrovići - Vrpolje (foto: autor)

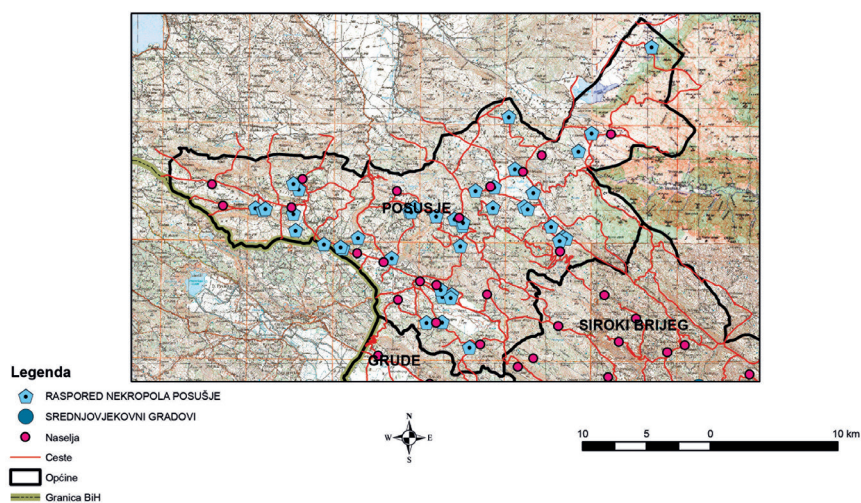
---

59 Lokalitet sa stećcima nalazi se na uzvišenju uz cestu koja vodi prema Vitini. Konfiguracija terena i izgradnja lokalne ceste u doba austrougarske uprave, uzroci su dislociranja velikoga broja stećaka na nekropoli. Lokalitet je obrastao gustom borovom šumom. Jedan dio stećaka skliznuo je zbog konfiguracije terena, a nekolicina je ugrađena u obližnji suhozid.

60 Teren je revidiran gotovo u cijelosti zahvaljujući susretljivosti općinskih vlasti i članice Gorske službe spašavanja koji su bili na raspolaganju tijekom provedbe terenskog istraživanja.

Velik je broj stećaka utonuo u zemlju tako da nije bilo moguće utvrditi oblikovna i umjetnička svojstva. Drugi problem je djelovanje atmosfere i hladni zimski uvjeti koji su prouzročili pukotine i oštećenja na stećcima. U rimokatoličkim grobljima koja su nastala na nekropolama stećaka, evidentirane su devastacije ili spolizacija nadgrobničkih spomenika (Petrovići, Poklečani, Dupovci, Gradac, Ilino brdo...). Naglasak je na lokalitetu Petrovići (Vrpolje) gdje je zabilježen velik broj stećaka u sekundarnoj uporabi, ugrađen u ogradni zid groblja i uzidan u temelje grobljanske kapelice (Sl. 8). U svojim bilješkama Petar Oreč opisuje devastiranje grobova i nestručno dislociranje stećaka na lokalitetu Piškovića strana smještenom uz cestu Posušje - Rakitno. Nadzor je prema navodima Oreča, bio povjeren djelatnicima Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Mostara, A. Zeleniki i V. Atanacković-Salčić.⁶¹ Isti problem nastao je prilikom dislociranja stećaka u Zagorju i Tribistovu, što je prema Orečevim zabilješkama, izazvalo negodovanje i praznovjerje lokalnoga stanovništva.

Raspored nekropola u općini Posušje

Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka u općini Posušje
izrađena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija (autor)

61 Oreč je zabilježio kako su se djelatnici Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Mostara "ponili ki pravi vandali". Zabilješke Petra Oreča čuvaju se u franjevačkom muzeju "U kući oca mojega" (Oreč, 6.8.1976. - 31.8.1976., Inv. br. 241).

U pogledu kvalitete obrade ističu se sanduci i sljemenjaci na području Blidinja i Tribistova (danas u Fratarskoj ogradi kod crkve u Posušju⁶²) (Sl. 9), bogato ukrašeni plastično izvedenim motivima lova, konfrontiranih vitezova, antropomorfnog ljljana, kola, rozete i sl. Krovne im plohe gotovo u pravilu prelaze vertikalne rubove nadgrobnih spomenika. Sljemenjaci na lokalitetu Ričina monumentalnih su dimenzija (Sl. 10). Analogije za navedene primjerke nalazimo u sljemenjacima dalmatinskoga tipa.

Motiv antropomorfnog ljljana i scene u arkadnim nišama karakteristične su za područja Imotske krajine, Duvna, Kupresa i Livna.

Sl. 9. Sljemenjak u Fratarskoj ogradi
(foto: autor)

Sl. 10. Lokalitet Ričina
(foto: autor)

S obzirom na kvalitetu obrade i umjetnička svojstva, stećci općine Posušje, posebno područja oko Blidinja, gravitiraju stećcima Imotske krajine i Kupresa. Umjetnička izvedba reljefnih motiva i estetska tendencija došla je do izražaja na nadgrobnim spomenicima nekro-

---

62 Kako smo doznali, stećci koji se danas nalaze u Fratarskoj ogradi, izmješteni su 1976. s lokalitetâ Piškovića strane (Tribistovo), Slavić (Zagorje) i Čikanovića strane (Zagorje). Do 2008. godine nalazili su se na lokalitetima Ukra kamen i Procip, da bi na zahtjev tadašnjega ministra prosvjete, znanosti, kulture i športa bili preneseni na plato iznad crkve u Posušju.

Sl. 11. Sljemenjak na nekropoli Donje bare (foto: E. Bujak)

pole Donje bare, smještene na omanjem platou i zemljanom humku, u netaknutom prirodnom ambijentu. Iznimno hladni zimski uvjeti prouzročili su trajna oštećenja na stećcima. Ipak, reljefni motivi konfrontiranih vitezova, kola i stiliziranoga ljljana, još uvijek ostavljaju bez daha (Sl. 11).

U Poklečanima se nalazi i nekropola Podi koja uz lokalitet Varda (Knešpolje), broji najviše stećaka na području zapadne Hercegovine.⁶³ Zelenika u svojim zabilješkama navodi kako se na lokalitetu Podi - Kadijevača, kojega smješta u selo Rakitno, nalazi velika nekropola stećaka slabije obrade.⁶⁴ Revizijom terena utvrđeno je kako se stećci nalaze nedaleko od betonare, oko 100 m na južnu i jugoistočnu stranu. Raspoređeni su na glavici i u manjoj uvali. Zbog konfiguracije terena pojedini su primjerci skliznuli i djelomično utonuli u zemlju. Hladni zimski uvjeti prouzročili su pukotine i oštećenja na nadgrobnim spomenicima.

U odnosu na razmatrano područje zapadne Hercegovine nekropole općine Posušje razlikuju se po tomu što nisu smještene na tumulima nego u blizini komunikacija, plodnih polja i antičkih lokaliteta.

63 Š. BEŠLAGIĆ, *Kataloško-topografski pregled*, str. 299.

64 Zabilješke se čuvaju u franjevačkom muzeju "U kući oca mojega" u Posušju.

Zaključna razmatranja

U radu se donose podatci o trenutnom stanju lokaliteta sa stećcima na području zapadne Hercegovine. Uvjeti u kojima se vršila revizija bili su daleko od idealnih, ali su uloženi maksimalni naponi kako bi se napravila sinteza nekropola stećaka na području gradova Širokoga Brijega i Ljubuškog, te općina Grude i Posušje. Pristupilo se formalno-tipološkim analizama nadgrobničkih spomenika tamo gdje ih je bilo moguće ustvrditi, te komparativnoj analizi njihovih reljefnih motiva. Svakako treba naglasiti kako je revizijom terena prostora zapadne Hercegovine utvrđeno niz u potpunosti uništenih lokaliteta, među kojima i više dislociranih ili utonulih spomenika, s naglaskom na nekropole u općini Posušje. Također, došlo se do spoznaja o spolizaciji stećaka, tj. njihovoj ugradnji u podzide, kapelice na rimokatoličkim grobljima, crkve, temelje kuća i drugih objekata. Također su zabilježeni lokaliteti i usamljeni primjerci nadgrobničkih spomenika smješteni na teško pristupačnim terenima, nerijetko u cijelosti obrasli raslinjem.

S obzirom da ranije nije postojala točna karta rasprostranjenosti lokaliteta na području zapadne Hercegovine, u radu se donosi precizan kartografski prikaz nekropola rađen u GIS-u, što je zasigurno inovacija u istraživanju navedenoga prostora. Korištenjem komparativne metode analize prostornoga razmještaja pojedinačnih lokaliteta u odnosu na predmetno područje, viđene su diferencijacije u smještaju nekropola u prirodnom ambijentu, na gomilama, u blizini ranijih komunikacija, arheoloških nalazišta i riječnih tokova.

Na području zapadne Hercegovine verificirano je trenutno stanje na više od 180 kasnosrednjovjekovnih nekropola s oko 2.100 nadgrobničkih spomenika, uz napomenu da taj broj zasigurno nije konačan. Prema navedenim rezultatima, u zapadnoj se Hercegovini po brojnosti stećaka izdvajaju općina Posušje i šire područje grada Širokoga Brijega. Zabilježena je velika koncentracija nekropola smještenih u blizini riječnih tokova i plodnih polja (Mostarsko blato, Rašanjsko polje, Rakitsko polje, Kočerinsko polje, Mokarsko polje, Ljubuško polje i dr.), s izuzetkom usamljenih primjeraka nadgrobničkih spomenika koji se nerijetko nalaze uz recentne obiteljske kuće, u poljima i na pustim predjelima. Velika koncentracija nekropola u blizini plodnih polja upućivala bi na gustu naseljenost određenih područja, dok se za smještene nekropole u planinskim predjelima pretpostavlja da su služile za ukapanje populacije kojoj su ta područja služila kao privremena staništa. Primjetna je i tendencija podizanja nadgrobničkih

spomenika na gomilama, u blizini gradina i nadomak starih komunikacija te na rubovima plodnih polja. Pokapanje na tumulima ili na lokalitetima s ukopima iz kasnijih arheoloških razdoblja interpretira se u arheološkom kontekstu kao moment kontinuiteta. Ti su lokaliteti mijenjali značenja kako se mijenjao kontekst tako da svaki naš pokušaj reinterpetiranja za sada ostaje subjektivna slika prošlosti.

Evidentirane su i razlike u kvaliteti obrade, stupnju oštećenosti i reljefnom oblikovanju stećaka. Kvalitetom oblikovanja nadgrobnih spomenika i uglačanosti površina ističu se stećci na nekropolama Širokoga Brijega. Posebnost klesarske djelatnosti na području Širokoga Brijega ogleda se u pločama i sanducima većih dimenzija, te podjeli gornje plohe spomenika na dva ili četiri polja. Mogući utjecaj iste klesarske radionice evidentan je i na nekropolama općina Grude, Posušje, Ljubuški, Čitluk i Mostar. Primjećuju se jasne diferencijacije u odabiru motiva i oblikovanju stećaka oblika sljemenjaka evidentiranih na nekropolama Blidinja, koje u umjetničkom smislu gravitiraju utjecajima klesarske škole Imotske i Cetinske krajine te Kupresa. Novija su istraživanja ukazala i na sličnosti u izradi motiva spomenika ljubuškog i susjednih područja Ploča, Makarske, Vrgorca te Imotskog. Uočene razlike unutar danas jedinstvenoga geografskog područja zapravo ukazuju na različite kulturološke parametre tijekom razdoblja srednjega vijeka, te na difuziju ideja i utjecaje susjednih područja u oblikovanju i likovnoj izvedbi stećaka.

Na kraju, i uz toliko objavljenih radova na temu srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, postavlja se pitanje u kojoj se mjeri korijeni umjetnosti stećaka mogu tražiti u neposrednoj okolini teritorija na kojemu se rasprostiru stećci, te možemo li govoriti o tome da su korijeni likovnog izričaja zemljopisno mnogo rašireniji i vremenski dublji nego se ranije smatralo? Pretpostavka je da su osnovne karakteristike stećaka, tj. oblici, motivi i natpisi, sastavni dio materijalne kulture jednoga vremena. Veze između oblika stećaka i motiva, te međuodnosi motiva nisu i ne mogu biti jednoznačni, a nastoji ih se stjerati u jedan kut promišljanja. U cjelokupnom istraživačkom opusu dobili su status primarnog artefakata kojim se opisuje način života pojedinca ukopanog ispod određenog nadgrobnog spomenika. Čovjek kasnog srednjeg vijeka projicirao je različita životna iskustva i vjerovanja ostavljanjem traga u kamenu i povezanosti s kamenom kao trajnim biljegom. Ideja klesanja značenjskoga motiva na određenom tipu nadgrobnoga spomenika mogla je postati uobičajena praksa s pluralnim značenjima, a dijelom te prakse egzistirajući narativi

ili vjerovanja. Informacije koje dobivamo iz oblika stećaka, motiva i natpisne građe zapravo su fragmentarne i ne moraju nužno predstavljati točan opis života pojedinca, pretpostavljenog vjerovanja u zagrobni život ili običaja koji su prakticirani tijekom kasnoga srednjeg vijeka. Taj segment vremena zasigurno je imao svoj proces razvoja koji je doveo do konačnog ishoda odnosno arheološkoga zapisa kojega nastojimo tumačiti. Istraživanje prošlosti u sadašnjosti, generaliziranje i svođenje interpretacija na zajednički nazivnik, često dovodi do stvaranja ideologija i unošenja reda u arheološki zapis kojega nastojimo dekonstruirati.